

JEGYZETEK

ELŐSZÓ

¹ A tanulmányokat az eredeti megjelenéshez képest – néhány apró stiláris változtatást leszámítva – szöveghűen közöljük. Így előfordul, hogy néhány gondolat bizonyos tanulmányokban újra és újra kibontásra kerül. Mivel azonban ezek csak néhány bekezdésnyi ismétlődést jelentenek – a gondolatmenet folytonosságát és a tanulmány eredeti belső egységét szem előtt tartva – megtartottuk őket, remélve, hogy a szerző gondolatainak így módon könnyebb követése inkább segíti az olvasót, mintsem bosszantja az ismétlődő szövegrészekkel.

1. AZ INFORMÁCIÓ TÁRSADALOMELMÉLETE FELÉ

INFORMÁCIÓ *VERSUS* KOMMUNIKÁCIÓ

¹ A véleményünk szerint zavaró módon használt „autokommunikáció” tartalmát természetesen érvényesnek és figyelemreméltónak tartjuk. Olyan szervezetek vagy közösségek esetében, amelyek egyszerre tartanak fenn egy belső kommunikációs teret és folyamatos kommunikációs kapcsolatot a környezettel, a belső kommunikáció elkülönítésének terminusaként kifejezetten létjogosult az autokommunikáció – de ezt az teszi lehetővé, hogy az egyes végpontok elkülöníthető szubjektumok (Broms-Gahmberg 1988). Szecskő Tamás (1971) hasonlóképpen utasítja el az autokommunikációs felfogást („a cinkéket magányosan szemlélő ember információs kapcsolata a környezetével nem kommunikáció”), ám mivel elkülöníthető társadalmi ágensnek (szubsztanciának) tekinti a Vigotszkij-Piaget vita „(alakulóban lévő) én – (ettől függetlenedő) *nem én*” oppozícióját, az ilyen értelemben felfogott „belső beszédet” már a kommunikációhoz sorolja.

² Ezekkel a szempontokkal tusakodnak egyébként – javarészt sikertelenül – az „információgazdaság” teoretikusai is (Machlup 1962 és 1980, Porat 1977, valamint magyarul Szabó J. 1986, Szabó-Nagy 1989 és Szabó K.

1989), amikor a munkaerőt próbálják az „információs tevékenységet végzők” kategóriájába besorolni.

³ Információfeldolgozó rendszeren a következőkben mindvégig az egyén kognitív apparátusát értjük. Nem tekintjük információfeldolgozó rendszernek az információs folyamat különböző pontjain használt eszközöket, szerszámokat és gépeket. Még a számítógépet sem – az ugyanis nem információt, hanem kódolt digitális jeleket dolgoz fel, s tevékenységének végeredménye válik a feldolgozást irányító kognitív apparátus számára információképzés forrásává. Információnak a továbbiakban az eddig használt „új kognitív tartalomnak” megfelelően nem csak az elemi információt tekintjük, hanem a különböző transzformációs útvonalakon kialakuló/felépülő, magasabb strukturáltsági/hierarchizáltsági fokú információhalmazokat is, amelyeket általában az ismeret, tudás, készség, tapasztalat stb. kategóriáival szokás megragadni.

A DÉMON TÖRÖLKÖZŐJE

Bevezető megfontolások az információ mibenlétének tisztázásához

¹ Idézi és értelmezi Fülöp Géza *Ember és információ* című könyvében (Kriterion, 1972).

² Hasonló összefüggésben idézi Lábos Elemér *Adalékok a biomassza intelligenciájához* című írásában (*Természet Világa*. 1994/1.).

³ Csányi Vilmos ezt a következőképpen fogalmazza meg: „... a modellkonstruktorok, mint Adam Smith, Max Weber vagy éppen Marx, túlságosan leegyszerűsítették a problémát, és kizárólag a hatalom és a gazdaság folyamataira koncentráltak. Modelljeikben az ember vagy mint egyszerű termelő és fogyasztó ágens, vagy mint politikus jelenik meg komplex biológiai, pszichológiai, vallási és kulturális adottságaitól megfosztva.” Lásd Csányi Vilmos (1997): *Biológia és társadalom 2000*.

⁴ Mint pl. Abraham A. Moles az *Információelmélet és esztétikai élmény* című könyvében (Gondolat, Budapest, 1973).

⁵ A probléma legteljesebb áttekintését lásd Drótos László *Informatikai jegyzetek* című hypertext-jegyzetében (1993).

⁶ Nagy példányszámban jelent meg magyarul is az irányzat ismeretterjesztő főműve, Tom Stonier *Információ és az Univerzum belső szerkezete* című könyve (Springer Hungarica, 1993).

2. INFORMÁCIÓS RENDSZEREK – INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM

KÖVEK ÜZENETE

Adalékok az információrendszerek kezdeteihez

¹ Lásd Stan Steiner *Szegény sápadtarcú című könyvében*. (Kossuth, Budapest, 1985.)

² Lásd Szépe György hozzászólását a *Modellek és metaforák* című vitában. (*Természet Világa*. 1973/1. 28-31.o.)

³ Lorenz „... az emberi ismeret ... fejlődési útját” véli így megragadhatónak. „Előbb »kigondolunk magunknak« valamit, majd összevetjük azt a tapasztalattal és a további érzékelés adataival, hogy azután azok egybecsengéséből vagy egybe nem csengéséből annak helyességére vagy helytelenségére következtessünk. Az organizmusban valamilyen módon keletkező szabályszerűségnek ez az összehasonlítása egy másikkal, amely a külvilágban uralkodik, valószínűleg a legfontosabb olyan módszer, amelynek a segítségével az élő organizmus egyáltalán ismerethez juthat. Karl Popper és Donald Campbell a »pattern matching« nevet adta e fogalomnak, azonban mindkét szó ellenáll a pontos fordításnak ... Az ismeretszerzésnek ez a legegyszerűbb formája valósul meg, elvileg azonos módon, már az életfolyamatok legalsó szintjén”. (Az idézett szöveg megtalálható Konrad Lorenz: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne* című könyvének *A dogmák ereje* című fejezetében.)

⁴ Lásd minderre Lányi András „együttéléstanának” a – főleg G. H. Mead és Bertalanffy gondolataira támaszkodó – bevezetését a *Liget* 1995/8-es számában.

⁵ Nem a szójáték kedvéért jegyezzük meg, de mindez éppen a szimbolistikánál érkezett zenitjére („Templom a Természet, élő oszlopai ...”).

⁶ Dereck Bickerton nagyhatású elméletében maga a nyelv is genetikusan és legfőképpen emlékezeti mechanizmus. Lásd pl. *Language and species* című könyvében (University Press, Chicago, 1990.)

⁷ Megtalálható Kardos Lajos *Az állati emlékezet* című könyvében. (Akadémiai, Budapest, 1988.)

⁸ A látás és hallás dominanciája elsöprő túlsúlyuk ellenére is csak látszólagos. A páratlanul érdekes vak-süketnéma vizsgálatok látványosan megerősítették, hogy az ősi információs funkciók (a térbeli helyzetváltozás érzékelése, az érintés érzékelés (kinesztézis), a belső állapot érzékelése (pl. éhségérzet) ill. a szaglás és ízlelés alkotják azt a fundamentumot, amelyre építve megfelelő kommunikációs-közösségi térben akár a látó- és hallóképesség egyidejű hiányában is ép személyiség, alkotóképes emberi

lény válhat. A *cselekvés hatékonyságához* szükséges érzékszervi aktivitás túlnyomó többségét (szinte minden becslés szerint együttesen több mint 90 %-át) persze a látás és a hallás teszi ki, ám az érzékszervi információ *funkciójából, feldolgozottsági fokából és „prioritási” sorrendjéből* kiindulva azonnal viszonylagossá válik a túlsúly.

⁹ „A környezetváltozás az egyének civilizációs változását pozitív irányba módosíthatja ... Az emberen kívül nincs semmiféle olyan termelési tényező, aminek a hatékonysága 1:50 arányban függene a felhasználás helyétől és körülményeitől ...” (Lásd Kopátsy Sándor: *A civilizációs örökség megnövekedett jelentősége*. In: *Trendek magyar módra*. OMIKK, 1989. 94-105.o.) Megismeréstörténeti szempontból új szakaszt az a periódus jelent, amikor a „környezetet” egyre inkább a különböző emberi közösségek jelentik egymásnak. Amikor viszonylag kis földrajzi területen sok ember zsúfolódik össze, a „természeti” környezet arányaiban egyre kevésbé meghatározó. „A prekolumbiánus Amerikában csak ott kezdődött civilizáció kifejlődni, ahol a földrajzi körülmények kis területre kényszerítették a közösségeket ...” (Vekerdi László: *A prehistória aktualitása*. In: *Befejezetlen jelen*. Magvető, Budapest, 1971.) Egészítsük ki ezt mindazzal, amit Daniel Stanley (Smithsonian Intézet) állít – ti. hogy a nagy ókori folyammenti civilizációk az időjárás-változásnak köszönhetik létrejöttüket – s előttünk áll az a modell, amely a két szempontot ötvözi a *belső esélyt aktualizáló külső lehetőséggel*.

¹⁰ Hoppál Mihály és Niedermüller Péter *Társadalmi értékrend és szimbolikus kommunikáció* című írásukban (Hoppál-Niedermüller [ed.]: *Jelképek - kommunikáció - társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*. TK, Budapest, 1983. 258-278.o.) Sperbert idézik, aki szerint az ingerek (észlelések) racionális feldolgozása nem igényel semmiféle előzetes szimbolikus feldolgozást. (A szimbolizáció) ... akkor lép előtérbe, amikor 1. *a beérkező információ a már tudott dolgokat erősen megkérdőjelezi* 2. az intellektuális éberség foka alacsony (álom, félálom).

¹¹ Anette Laming véleményét Vekerdi László idézi (A „történelem előtti idők” művészete u.o.)

¹² Mint nem ebbe a kategóriába tartozóval, nem kell foglalkoznunk 1. *az információ hordozójának „természeti” mivoltával* (mint pl. a húszezer éves menstruációs feljegyzést megőrző kővel, a jelzés-jeladásra használt fatörzsekkel, megmunkálatlan kőlapokkal), 2. *a tisztázatlan interpretációjú, kevert vagy nem rekonstruálható funkciójú emlékekkel* [mint pl. a Montgaudier-i csontpálcikával, ami Marshack szerint a vidék tavaszi ökológiai rendjének piktografikus rögzítése (lásd Mandics György: *Rejtélyes írások*. Akadémiai, Budapest, 1987.)], 3. *az információs szempontból magasan hierarchizált kulturális alakzatokkal* (természetünnepek, természethez kötődő hagyományok, szokások).

¹³ Fél hektáros területen felfedezett 60 tárgy közül egy kísérleti majom két nap múlva egyetlen egynek a hiányát is észrevette. (Lásd Csányi Vilmos előadását a MÁFI Filozófiai Vitakörének 1992. nyári konferenciáján.)

¹⁴ Emlékezzünk csak Jamie Uys *Az istenek a fejükre estek* című filmjének világhírűvé lett busmanjára, aki a szellemesen elfogott majom segítségével talált magának vizet.

¹⁵ A téma részletesen dokumentált feldolgozása J. Hornell érdeme. (The role of Birds in Early Navigation. *Antiquity*. 1946. XX.)

¹⁶ Egy élet munkájával összegyűjtött számtalan példát találunk I. Lityinyec-kij: *A természet, mint barométer* című könyvében. (Móra-Kárpáti-Madách, 1986.) Magyar szerzőtől lásd Fehér Jenő *Időjós állatok és növények* című könyvét (Athenaeum, 1943.), a Herczeg-Vojnits szerzőpáros *Időjós élővilág* című munkáját (Natura, 1981.) és a „szervetlen” természetet is vizsgáló Dr. Oláh Andor *Az idő a gazda mindenütt ...* című gyűjteményét (Mezőgazdasági, 1986.).

¹⁷ Lásd Stegena Lajos: *Atlantisz*. Gondolat, Budapest, 1963.

¹⁸ Lásd Surányi Dezső: *A mangó. Élet és tudomány*. 1993/7. 210.o.

¹⁹ Ebben a kis részben természetesen nem önmagában a növényekre, hanem az adott növények bizonyos betegséget gyógyító hatásának ismeretére vonatkozó „tudásegyüttes” a vizsgálat tárgya.

²⁰ Sőt, a munkamegosztás további differenciálódásával a gyógynövényekhez kötődő ismeretek is tovább rétegződnek. Etiópiában az amaráknál pl. a „madhanit saci” csak összegyűjti a növényeket és tanácsokat ad, a „madhanit ataci” feldolgozott készítményeket javasol, a „madhanit awaki” maga végez el mindent és végigkíséri a gyógyítás teljes folyamatát. (Homppó Éva: *Daganatra köpöly, sátánra ráolvasás. Munkamegosztás és rangsor a hagyományos amara gyógyítók között*. In: Babulka-Borsányi-Grynaeus [ed.]: *Síppal-dobbal ... Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1989.*) Az iquitosi gyógyítók annak függvényében oszthatók csoportokra, hogy mit vesznek igénybe a gyógyításhoz. Csupán a „vegetalistáknak” (nővényszakértők) több mint fél tucat csoportja van, attól függően, hogy dohánnyal, cukornád-itallal, növénymaggal, vagy virágkivonattal dolgoznak. (Lásd L. E. Luna: *Tanítómesterek a növények*. u.o.)

¹¹ A speciális – sokszor titokban tartott tudás átadására lásd Homppó Éva korábban már idézett művét és Boglár Lajos: *„Orvosságos emberek” és gyógyítók Amazóniában*. In: Babulka-Borsányi-Grynaeus [ed.]: *Síppal-dobbal ... Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1989.*

PAPÍRFÓNIX, AVAGY MEDDIG ÉL AZ INFORMÁCIÓ?

¹ A hóhérlélek rejtjelmeinek elemzése különös izgalmakhoz nyithat utat, ám

ezúttal pusztán az a kósza kérdés vetődik fel, hogy vajon szeget ütött-e az akasztás előtti kínzás módszereit minden bizonnyal jól ismerő hóhér fejében az, hogy ha úgyis elégeti, miért kell szét is szaggatnia a könyveket?

² Az idézet forrása és a két esemény leírásához felhasznált irodalom Pálvölgyi Endre *Könyvek a vádlottak padján* című műve. (Gondolat, Budapest, 1970.)

³ Különös, de a könyv = kultúra megfeleltetés gondolati talapzatához lehet visszavezetni „a kézirateikat tűzbe hajító írók” számos jól ismert esetét is. A döntést támogató érvek messze túllépnek az alkotáslélektani dilemmákon: izgalmas volna tudni, vajon hogyan beszélte le például Petrarca a mély válságba süppedő Boccacciót, hogy ne égesse el a munkáit és ne kótyavetyélje el a könyvtárát. De még inkább: mivel érvelhetett Boccaccio, hogy ugyan miért is kellene neki a tűzbe vetnie az alkotásait? Bármilyen változat mellett is kötünk ki, az ugyanúgy a fenti képletig megy vissza. Ha a mű rossz, a szerző szuverén értéktudata semmisíti meg – ne kerüljön bele a kulturális véráramba. Ha a mű a szerző szerint jó, de a „külvilág”, a „környezet” nem alkalmas a befogadására, akkor a „nem is vagytok méltóak rá” érték-arisztokratizmusa vezeti a kandallóhoz. Ha a szerző fontosnak érzi a művet, amit alkotott, de terjesztése az egzisztenciáját veszélyezteti, akkor életét menti, amikor művét pusztítja.

⁴ Aminek köszönhetően, jegyezzük meg rosszmájúan, 1919-es amerikai és kanadai útján össze is gyűjtötte a könyvtár újraépítéséhez szükséges pénzt. Ugyanennek az időszaknak van magyar vonatkozása is. A Trianon után bűnbakká vált Est-lapoknak a minden akadály ellenére is sikeresen vidékre szállított példányait a nemzetvédelmi osztály tisztjei és más, „erre hivatott közegek” rendszeresen elégették. (Sipos Péter: Az Est-lapok „államosítása” 1939-ben. *História*. 1999/4. 17.o.)

⁵ Mindenki éget. A könyvet égettető Savonarola holttestét ellenfelei vetik a tűzre.

⁶ Vagy éppen rivális tudósok presztízsversenyének médiuma: Flamsteed, a híres csillagász évtizedes aprómunkával csillagkatalógust állított össze – 40 éves gyűjtés után azonban még mindig nem adott ki „egy fikarcnyi adatot sem, mindezt hét pecsét alatt őrizte Greenwichben. Newton és Halles valahogyan mégis megszerezte Flamsteed adatait a Királyi Obszervatóriumból, és 1712-ben publikálta saját kalózküldetését a csillagkatalógusról, amit Flamsteed azzal torolt meg, hogy a négyszáz példányból háromszázat begyűjtött, majd elégette azokat. (Dava Sobel: *Hosszúsági fok*. Alexandra, Pécs, é.n. 91.o.) Pontosabban közli az epizódot Vekerdí, aki magától Flamsteedtől is idéz. 1715-ben, amikor Newton protektora, Halifax herceg meghalt, Flamsteed azonnal kérvényt nyújtott be a kincstárhoz, ahol a csillagkatalógus megmaradt példányait őrizték, hogy adják ki neki az egészét. A 300 példányt megkapta. „Ezeket ... Hazaszállítottam Greenwichbe,

és katalógusom Halley által elcsúfított kiadását, valamint megfigyeléseim ugyancsak elrontott összefoglalását *elválasztottam megfigyeléseimtől*, és néhány nap múlva áldozati máglyát raktam belőlük az Égi Igazságnak.” (Vekerdí László: *Így élt Newton*. Móra, Budapest, 1977. 221-222.o.)

⁷ A magyar adatokra lásd Z. Karvalics László: *Betiltani, begyűjteni, bezúzni. Index Magyarországon 1945-47*. (Megjelenés előtt az ÉGISZ Kiadónál.)

⁸ Szommer Gábor: John Saris utazása Japánba, 1611-1614. *Világtörténet*. 1998. ősz-tél, 32.o.

⁹ Magyar földön, kulturális szakadékot nem ismerve ugyanabban az évben, 1524-ben Szalkai bíbornok-prímás sürgetésére Brassóba küldenek királyi biztost, hogy a várost az eretnekségtől megtisztítsa – aki a polgároktól elkoboztatja a lutheránus iratokat és könyveket és a piacon nyilvánosan elégetti valamennyit. 1525-ben Sopronban égetik meg nagy tömeg előtt az „istentelen” Luther könyveit.

¹⁰ A külön nem kommentált adatok forrása az *Encyclopaedia Britannica* online változata és Maros Andor *A cenzúra. A haladó eszmék üldözésének története* című könyve. (Népszava, Budapest, 1947.)

¹¹ Az információközösség fogalmára lásd Z. Karvalics László két írását. *Az információtörténeti gondolkodás ágazatai, kiindulópontjai és kezdetei*. (*Világtörténet*. 1996. ősz-tél, 10-25.o.) és *Információ versus(?) kommunikáció* (*Jel-Kép*. 1995/2. 83-96.o.)

¹² Akinek kétségei vannak eziránt, forduljon minden könyves extremizások nagy tudójához, Ráth-Végh Istvánhoz. *A Könyv komédiájából* (Gondolat, Budapest, 1959.) megtudhatja például, hogy több könyv végezte pályafutását borjúcombok csomagolóanyagaként, mint a máglyán.

¹³ A berlini autodafé 25 ezer könyve egyetlen nagyobb magángyűjteménnyel megegyező mennyiség. 1945-47 során Magyarországon összegyűjtött kb. félmillió „tiltott” könyv egyetlen közepes könyvtár állományának vagy néhány akkori hónap könyvkibocsátásával megegyező nagyságrendnek felel meg. A párizsi kommün idején – amit néhányan a 19. század legnagyobb könyvpusztításaként igyekeznek bemutatni – ennek a mennyiségnek kb. a fele pusztult el. Rákosi Viktor tudósításában (In: *A párizsi gyűjtötök. A kommün története. Regényes korrajz*. Franklin, Budapest, é.n., 182-193.o.): Május 23. – petróleummal felgyújtják az Államtanács őrjási épületét, melyben a „könyvtárak és levéltárak bőségesen táplálják a tüzet”. Május 24. – a Városháza égésekor elpusztult egy csomó értékes festmény és egy gazdag könyvtár. A Louvre megmentésére, messze a frontot megelőzve egy zászlóalj gyalogos vadász érkezett, és a katonailag szervezett tűzoltócsapatok érkezéséig védték az épületeket. Csupán a „császár könyvtára” nevet viselő melléképületet nem sikerült megmenteni, s itt nyolcvanezer kötet esett áldozatul, közöttük világhírű ritkaságok, unikumok és inkunábulumok.

- ¹⁴ Gonoszodjunk egy kicsit: amikor a rivális könyvtárak – elsősorban a pergamoni – állománygyarapodásától megrettenve az egyiptomiak – Alexandria védelmében – korlátozzák a papiruszkivitel, jobban visszavetik a könyvek számbeli növekedését, mint ha saját Kis Könyvtárukat gyűjtötték volna fel. (Lásd Kalmár Péter: *A kétezer éves papír*. Gondolat, Budapest. 1980).
- ¹⁵ És természetesen ezért van az, hogy a könyv tömegtermelésének megindulásával az egy könyvbe fagyott érték egyre csökken, miközben általában a példányszámmal fordítottan arányos az áruérték.
- ¹⁶ Azt, hogy a tárgyi valóságban felfogott könyv és a könyv „tartalma” között mekkora különbség van, azt némely könyvtolvajok tudják a legjobban. A *Chronicon Scotorum* (1005) feljegyezi, hogy a nagy Colum Cille Evangélium az éjszaka leple alatt eltűnt, ám hamarosan előkerült, mert hogy kizárólag az aranyat és ezüstöt lopták le róla a tolvajok, a könyvre nem volt szükségük. (Thompson, James Westfall: *The Medieval Library*. Hafner Publ. Comp. 1967. 629.o.)
- ¹⁷ Felrémlik néhai Tarnai Andor emléke, aki a régi magyar irodalom történetéről tartott előadásorozatát *ismeretlen szerzők elveszett műveinek* ismertetésével kezdte. A metainformációk klasszikus esete: tudjuk, hogy volt egy mű, esetleg még azt is, miről szólt, szerzőjét viszont nem ismerjük, de tudjuk, hogy volt. „Az eltűnt dolgoknak csak a nevük marad miránk” – parafrázálja Morlay-i Bernátot Umberto Eco *A Rózsa nevéhez írt széljegyzeteiben*.
- ¹⁸ Idézi Swiderkowna *A hellenizmus kultúrája* című könyvében. (Gondolat, Budapest, 1981.)
- ¹⁹ Lásd Csepeli György: *Az információ a modern társadalomban*. (Jel-Kép. 1985/2.)
- ²⁰ Ezúttal nem térünk ki az orális kultúrák tudásátadási technikáival kapcsolatos, rendkívül érdekes kérdésekre, amelyek látszatra ellentmondanak a fenti állításoknak, csak stílszerűen idézzük Amadou Hampate Ba szállóigéjét, mely szerint az afrikai törzsi társadalmakban „minden halott öreg olyan, mint egy lángoló könyvtár Európában”.

PRO COMMUNI DOCTORUM VIRORUM COMMODO

A könyvtárak korai nyilvánosságátörténetének vázlata

- ¹ Chapman (1997) egyenesen arra a kísérteties egybeesésre hívja fel a figyelmet, hogy az internetet használók „véletlenül” éppúgy az amerikai népesség 20%-át teszik ki, mint a felsőfokú végzettséggel (*college degree*) rendelkezők.

- ² „Az információs gépezet” kifejezést Binni és Pinna (1986) „kulturális gépezetének”, Mumford (1986) „megagépezetének” ill. Csányi (1988) „kulturális gépének” analógiája alapján képeztük.
- ³ „The later medieval library system was neither a survival nor a revival, but a spontaneous generation of the New Western civilization”. Thompson (1967).
- ⁴ Ezt az idézetet például az *Új Magyar Lexikon* IV. kötetének „könyvtár” szócikkéből emeltük át.
- ⁵ A francia, a német és az olasz szakirodalom ismeretének hiánya és a feldolgozott angol és magyar irodalom töredékessége miatt az áttekintés programja szerint inkább vitaindító, mintsem „alapos feldolgozás”.
- ⁶ Assur-ban-apli ninivei könyvtárát az asszír király az „alattvalók okulására” szerveztette és rendeztette be (Bélley 1975). Egy-egy szövegből legalább hat példánynak kellett lennie (Oppenheim 1982).
- ⁷ Közvetett adatok alapján a kutatók úgy vélik, hogy Alexandriában a II. Ptolemaiosz alapította Szerápisz-templom melletti kis könyvtár „a Nagy Könyvtár afféle fiókja” volt, 42800 tekercsét „már bizonyára a nagyközönség is olvashatta” (Swiderkowna 1981). Polybios szavaiból ráadásul arra is következtethetünk, hogy Alexandrián és Pergamonon kívül minden jelentősebb városban volt könyvtár. Különösen Perseus makedón király és a pontos királyok könyvtára tekinthető kiemelkedőnek (Ranovics 1952).
- ⁸ Néhány régebbi könyvtártörténet ezzel szemben Szent Pamphilius 309-ben alapított, caesariai, keresztények számára létesített, több ezer kötetes kölcsönkönyvtárával és ennek feltételezett követőivel „kezdi” a történetet (Szemző 1939).
- ⁹ A bizánci fennhatóság alatt álló területeken is működtek nyilvános könyvtárak. A macedóniai Joannes Stobi 5. sz.-i írásából tudjuk (idézi Padover 1967), hogy saját, világi görög gyűjteményén kívül a provincia nyilvános könyvtáraiban is volt hozzáférése hasonló munkákhoz. Alexandriában olyan erős volt a könyvkultúra, hogy a perzsa megszállás után fennmaradtak a magán- és kolostori könyvtárak. Joannes Moschus *Pratum Spirituale*-jában említi, hogy barátjával, Sophroniussal járt Cosmas, a Diák házában, aki „a legremekebb magánkönyvtárt birtokolta a városban és ingyen kölcsönözte könyveit az összes olvasónak”. (Padover uo.) Kiemelésre érdemes még az a tény, hogy Bizáncban a könyvkereskedelem legalább olyan fontos eszköze volt a hozzáférésnek, mint a könyvtár. Jól jellemzi az „ostromlott erőd” hangulatot a megőrzés igényének mindinkább a nyilvánosság fölé kekedése. Amikor St. Christodulus a patmoszi könyvtárba a törökök elől 1079-ben kéziratokat és könyveket menekít át, megtiltja a hozzáférést akár csak egyetlen könyvhöz is: „And if even anyone should try, in the name of the Monastery of Stylos or the abbey of Latros, to claim any of the books which have been given me by the very holy patriarch, his claim should be re-

jected and he should be draw upon himself the curse of the three hundred and eighteen fathers as well as my own.” (Padover fordításában uo.)

¹⁰ A kolostorokon kívül azonban szükség szerint „világi katedrálisokban, kollégiumi templomokban, plébániákban” és a középkor vége felé már néhány alsó fokú iskolában is kialakultak könyvtárak.

¹¹ A kolostori könyvtárak gyakran az „alapítók” által magukkal hozott könyveket jelentették. Thomson (1972) idézi Johannes de Oxenedes krónikáját, aki beszámol arról, hogy miképpen alapozta meg Uvius (Ufi), Bury első apátja 1020 körül a 11. sz. közepére még mindig csak félszáz darabot tartalmazó állományt az előző állomáshelyéről, St. Benet’s Hulme-ből magával hozott könyvekből.

¹² Több, mint jellemző, hogy a bencések „sikertörténetének” újabb fejezetét írni kezdő új regula az információk újratermelést zártabbá téve szabályozza, amikor – vélhetőleg erőforráshiány miatt – megtiltja, hogy a kifejezetten a szerzetesi életre szánt gyermekeken (*oblatusokon*) kívül másokat is tanítsanak (Zarnecki 1986).

¹³ Gyűjtő buzgalmát jól jellemzi a Duddo apátnak 735-ben írt levél: „amit csak a templom könyvtárában találni tudsz és hasznosnak vélsz, de az számomra ismeretlen és nincs a birtokomban, tájékoztass róluk és küldd el jegyzeteidet” (Thompson 1967).

¹⁴ „Nem szokásunk – írja 1150-ben a hildesheimi perjel a corveyi Wibald apátnak – kellő biztonsági intézkedések nélkül könyvet kölcsönözni” (Thompson 1967. p. 627.). 1299-ben John of Pontoise püspök egészen kemény feltételekkel kölcsönözhetett saját székesegyházának kolostorából egy kétkötetes, glosszákkal gazdagon ellátott Bibliát: ha nem hozza azokat vissza, halála esetén a kolostor rendelkezik minden vagyonával (Kelly 1966). A biztonsági intézkedésekre annál is inkább szükség volt, mert sokszor nem a könyvbarátok vetettek a fóliánsokra szemet. A gazdagon díszített könyvek önmagukban is nagy kísértést jelentettek: A *Chronicon Scotorum* (1005) feljegyezi, hogy a nagy *Colum Cille* Evangélium az éjszaka leple alatt eltűnt, ám hamarosan elokerült, merthogy kizárólag az aranyat és ezüstöt lopták le róla a tolvajok, a könyvre nem volt szükségük. (Thompson 1967. p.629.)

¹⁵ A Canterbury Christ Church 1337-es hiányzó könyvek jegyzéke 17 kötetet sorol fel *in manibus secularium*, javarészt jogi könyvek világi klerikusok számára, de van egy laikus is – maga a király, az öreg II. Edward, aki szentek életét kölcsönöztött (Kelly 1966). Sok esetben más megoldás híján maradt a „szolgálati út”, valahogy úgy, ahogy 1259-ben Corbie szerzetesei számára, akik Rouen érsekét kérik meg, hogy vegye rá St. Eloi apátját a tőlük kölcsönzött könyvek visszaszolgáltatására. (Thompson 1967. u.o.) Noha számos kedvezőtlen tapasztalatra tettek szert ők is, a könyvtári technológiát magas szintre fejlesztő dominikánusok a 13-14. sz. fordulójára

mégis különösen liberális könyvhasználati- és kölcsönzési politikát alakítottak ki „házon belül”: „... permitted to build up collections of their own and borrow freely from the priory libraries, often retaining books for extended period” (Kappeli 1962).

¹⁶ 1378-ban Thomas of Farnylaw, York kancellárja a newcastle-i St. Nicholas templom nyugati előcsarnokában alakított ki egy helyet a Biblia és néhány más fontos irat számára „for the common use”. 100 évvel később, 1478-ban olyan *Summa Hagucionis* került ki a polcokra, amit a bevezető instrukciók tanúsága szerint egyenesen erre a célra készítettek, s az egyszerű felhasználó keresését megkönnyítő betűrendes elv szerint helyezték el. „... to be placed in a common, safe and honourable place, so that should anyone seek information concerning some point of doubt, scholarship, or disputation, it may easily be found according to the letters of the alphabet” (Kelly 1966). De nem jár el másképp a 14. sz. közepén a nemeslelkű Richard de Bury, a *Philobiblon* szerzője sem: szerinte a könyvek megcsonkításának és „az ilyenfajta szentségtörésnek a kiátkozás fenyegetékével kellene elejét venni” (de Bury 1971. 144.o.).

¹⁷ A durhami káptalan például egészen szigorúan tiltotta a zálog vagy egyenérték nélküli kölcsönzést („No book should be lent to anyone by the librarian or by any other person except on receipt of a pledge of equal value”), a *Durham Records* mégis számos példát őriz, olyat is, hogy a 14. sz.-ban két jogi munka zálog nélkül került külső olvasóhoz (Kelly 1966). Hasonló jelenségről számol be Jakó (1974) is. „A kölcsönzést tiltó rendeletek ellenére ... úgy tűnik, a valóságban a könyvek utat találhattak külső felhasználókhoz. A Sorbonne könyvtárát idegenek felügyelettel használták, s például az itt tanuló, ebben a légkörben felnövő, majd Magyarországra visszatérő művelt ágostonrendiek számára természetesen tűnt a könyvekbe foglalt tudás megosztásának lehetősége”. A váradi ferences rendház könyvtárából távoli vidékek szerzetesei is kölcsönöztek könyveket, noha éppen a ferences rend óvta a könyveket a rongálódástól és elkalldástól a kölcsönzés merev tilalmával. A kolozsmonostori bencés könyvtár egyenesen Mátyás udvari orvosának kölcsönöz 1461-ben több könyvet, köztük egy asztronómiát (Jakó 1973).

¹⁸ Lásd pl. Suner barcelonai archidiakónushoz „Kérlek, küldd el nekem az általam lefordított *De astrologia*-t, és ha bármire szükséged volna cserébe, nyugodtan kérheted.” (984, Reims) vagy Adelbero reimsi érsekhez írt levelét: „Gondoskodjál róla, hogy Julius Caesar *Historiáját* ... lemásolják a számunkra. Cserébe bármelyik reimsi kéziratunkat magadhoz veheted...” (983, Bobbio). Gerbertre részletesen lásd Nemerkenyi (1994).

¹⁹ Oxford könyvtárának rövid történetében olvasókönyvszerűen sorakoznak az eddigiekben külön tárgyalt jellemző mozzanatok. A több korábbi intézmény fúziójával létrejött egyetem tagjai a legelső időktől kezdve

igényeltek egy központi helyet, ahol a köz- és üzleti ügyeket intézni lehet. Ezt a szerepet hosszú időn keresztül a főutcán álló St. Mary templom töltötte be, s amikor az egyetemnek a 14. sz. második felére kialakult, szekrényekben tárolt kisebb gyűjteménye már elégtelenné vált, s a „*libraria communis*” építése sürgető feladatként jelentkezett, (Rogers 1991) más hely nem is jött számításba, mint a templom. Thomas Cobham, Worcester püspöke az épület észak-keleti sarkában 1320 körül kezdte meg a könyvtári célú helyiség kialakítását, de halálakor, 1327-ben az még mindig befejezetlen volt. (A püspök kéziratait az egyetemre hagyta, de azt könyveivel együtt adósságai fejében eladták, s azt az Oriel College alapítója, Adam de Brome vette meg). A (teljes pompájában megőrzött) háromfülkés templomkönyvtár polc-kapacitása néhány száz kötetre volt elég. (Első fennmaradt katalógusa 122 tételt tartalmaz.) A templomkönyvtár azonban hamar szűknek bizonyult: ha valaki egy könyvet használt, nem maradt elég hely másik olvasónak, hogy a ferde olvasófelülethez láncolt három vagy négy kötet valamelyikét forgassa. 1412-ben az addig szétszórtan elhelyezett könyvek egy helyre kerültek, s amikor száz évvel Cobham halála után, 1427-ben Humphrey herceg nagymennyiségű kéziratot ajándékozott az egyetemnek, az megoldhatatlan feladat elé állította a könyvtárat. A herceg segítségével nyolcfülkés, új helyiség épült, s ez tekinthető az első igazi egyetemi közkönyvtárnak. Ez 65 évig állt fenn ebben a formában, de kellő gondozás híján a tudósok munkakönyvtárai „elszáguldottak” mellette. Senki nem törődött a gyűjtemény fejlesztésével, sőt a hanyag adminisztráció miatt a kéziratok regisztrálatlan és felügyelet nélküli kölcsönzése miatt számos darab örökre elkerült a könyvtárból. 1556 „fekete év” volt: VIII. Henrik a vallásos közösségek tanuló célzatú könyv- és kéziratállományát szinte teljesen megsemmisítette, az egyetem 42 évig nyilvános könyvtár nélkül maradt (Oates 1986). S noha így a század végén Sir Thomas Bodley tiszta lappal kezdhett nyilvános könyvtára kialakításához, a Bodleiana mégis több száz éves oxfordi előzményekre tekinthetett vissza.

²⁰ Amikor V. Miklós pápa a 15. sz. közepén az általa tervezett új városrészbe monumentális könyvtárat álmodik, amely „... ingens et ampla pro communi doctorum virorum commodo” (hatalmas és tágas a tudós férfiak közös használatára), már akkor is csak folytatója annak a nyilvánosság-eszménynek, amely a reneszánsz sajátjaként bontakozott ki, s amely például Petrarcanál is nagy nyilvános könyvtár tervében öltött testet. (V. Miklós álmát végül is IV. Sixtus valósította meg, és Petrarca is boldogan figyelhetett a túlvilágról, hogy miképpen gyarapszik a *Laurenziana*.) Cosimo Medici messze látó államszervezési és politikai terveiben egyszerre volt helye a tudománynak (1444, „platonikus akadémia”, görögtanulás) és a nyilvános könyvtár alapításának (Vekerdí 1969).

²¹ A folyamat természetesen nem kizárólag egyirányú volt: az egyházi könyvgyűjtemények fenntartói a „természetes” pusztuláson (tűz, víz, tönkremenetel, elveszés) túl maguk is „gondoskodhattak” róla, hogy könyveik elvándoroljanak tőlük – a legbiztosabb eset a könyvek eladása a vételár más célra való felhasználása érdekében (mint a firenzei dominikánusok Santa Maria Novella könyvtárának esetében, akik egy új iskolaépülethez szükséges pénz előteremtése, a „közjó” érdekében szánták rá magukat értékes kézírataik eladására 1318-ban – „considerans nostrum et etiam communis bonum ... cum venditione librorum nostrorum” – (Davis 1965) vagy perugiai testvéreiknél, akik az új templom építése miatt adtak el 1304 és 1309 között könyveket (Kappeli 1962). Richard, St. Albans apátja meggyőzte előljáróit, hogy adjanak el 32 könyvet Richard de Burynek – a befolyt összeget a refektórium és a konyha javára fordították (Cheney 1973). (A történet érdekes befejezéseként Bury halála után St. Albans engedélyt kapott a végrehajtótól, hogy egykori könyveit olcsón visszavásárolhassa.)

²² Bury ugyanakkor nem kizárólag vásárolt, maga is gyarapította kölcsönzéssel az állományát. A St. Albansból kölcsönzött négy kézirat közül például John of Salisbury 12. sz.-i szövegét csak Bury halála után sikerült visszazereznie az apátságnak, noha a kötet inskripciója a jogtalan tulajdonost a jól ismert módon „anathéma” alá helyezte. Nem járt jobban Antony Bek (1279-1343), Lincoln dékánja sem, aki hiába kérte vissza Burytól értékes kéziratát. Levelét közli Cheney (1973).

²³ 1444-ben a *Court of Common Council* engedélyre kellett, hogy Mr. Cycill (William Cecil, a későbbi Lord Burghley, az idő tájt Somerset lordprotektor titkára) Ágoston és mások munkáit négy kis kétkerekű taligával kölcsönzésre elszállíttassa. Ezzel együtt a könyvek soha nem kerültek vissza a gyűjteménybe.

²⁴ Már említettük a névazonosságot a londoni könyvtáralapítóval, bár az angol könyvtártörténészek szerint többről van szó: rokonságot és szoros szellemi kapcsolatot feltételeznek a két Carpenter között.

²⁵ Skóciában például (Aitken 1971) szerint 1580-ra datálható az első ez irányú kezdeményezés. Ez év augusztusában az Edinburgh-i Városi Tanács feljegyzései alapján Clement Little jogász és a tanácsosok egyike a város vezetésére hagyta könyveit („ane sufficient nummer of guid and godlie buikis to the ministrie of this burgh”), bátorítva hasonlóképpen gondolkodó társait, hogy egy városi nyilvános könyvtár alapjait vessék meg („quhairby it may follow that ane commoun Librarie sall be erectit within this burgh”). Az év októberére a felajánlott könyvek egy központi helyre kerültek. Ha valaki érdemes és erényes személynek számított (*persons of honest conversation and good life*) korlátlan hozzáférése volt a könyvekhez, és tetszőleges időt tölthetett közöttük. A könyvtár felelőse, James

Lawson halála után, alig négy évvel alapítása után a gyűjtemény beolvadt a város college-ába. Az amerikai könyvtártörténelem mintegy kétszáz év „csúszással”, gyorsítva járta végig a jól ismert utat, az első, 17. sz. eleji magánkönyvtáraktól a college-ok könyvtárain át az első, közösségnek adományt tevő polgárokig. Morison (1951) közlése szerint Új-Angliában Robert Keayne bostoni kereskedő nyitotta meg a sort 1656-ban „3 great writing bookes” valamint további „divinite bookes and commentaries” városára hagyásával, s az európai forgatókönyvek ismeretében korántsem meglepő módon egyházi személy, John Wilson atya volt az, aki 1674-ben követte a példáját.

²⁷ Az első oroszországi nyilvános könyvtár gyarapítási forrása I. Péter könyvtárosának J. D. Schumachernek 1721-es külföldi könyvgyűjtő útja volt. A könyvtár az Akadémia létrehívásával kapcsolódott szorosan össze, azt I. Péter – nem utolsósorban Leibniz javaslatára – a tudományos intézet szolgálatába kívánta állítani. A könyvtár így a nyugat-európai műveltség átszívároztatásának jóval átfogóbb programjához (iskolák, múzeumok, nyomdák, csillagvizsgálók, tudós társaságok) tartozott, hangsúlyozottan egy általános könyvtári nyilvánosságmintá helyi alkalmazásaként. Schumacher szavaival: „Bár én, emlékeztetni szeretném, elegendő számú könyvet vásároltam, mindazonáltal csak olyanokat, melyeknek minden nyilvános könyvtárban meg kell lenniük ...” (Hangodi 1996).

²⁸ Ha Budai János barsi főesperes 14.sz. végi Collegium Christi-jét, a pécsi 15. sz.-i püspöki könyvtárat, a komoly kölcsönzési forgalmat bonyolító káptalani és plébániai könyvtárakat, a lassú gyarapodásnak induló városi könyvtárainkat (elsősorban méreteik és korlátozott nyilvánosságuk miatt), majd a reformáció mentén kialakult közösségi használatot és a főurak egymás közti kölcsönzéseit (Hausner-Monok-Orlovsky 1991) nem tekintjük az olasz, angol, német és németalföldi mintákkal azonos értékűnek, akkor Magyarországon a humanista könyvtárak (külföldről is kölcsönzési igényt vonzó) előjátéka után a társadalomfejlődés megkésettége és féldalassága miatt a polgári szerepkör felé araszoló arisztokraták 18. sz. végétől elhíresülő nevezetes alapító gesztusaival kell összevetnünk a „nyugati” mintát. (1798: Batthyány Ignác végrendelete, hogy halála után nyilvános közkönyvtárként fejlesszék gyűjteményét. 1802: ez évtől nyilvános a Teleki-téka.) A paradox alaphelyzetre jellemző, hogy a kiemelkedő *polgári gyűjtők* családjának feudalizálódásával könyveik *át szállanak a nemesi rokonságukra* (Jakó 1974). A városi közösségi könyvtárak kialakulásáról lásd Monok (1996) rekonstrukciós kísérletét. Jegyezzük meg ugyanakkor, hogy az a szerepfelfogás, amellyel például Eperjes város a 15. sz. végétől nemcsak törvényeket, jogi kiadványokat, naptárokat vásárolt közpénzen, hanem az egyház számára katekizmust, polgárai számára pedig könyvvásárlásra illetve szállításra segélyt ad (Iványi 1911), egészen közel kerül a 19. sz.-i

közkönyvtár-politikához – közkönyvtár nélkül. A nagyszebeni plébánia már világiaknak is kölcsönöz: Jakab polgármester két könyvet kapott tartós használatra a 15.sz.-ban. Hasonlóképpen emlékezett a schönbergi (erdélyi szász) plébános, Mattheus de Rupe 1502-es, könyvei sorsáról is megemlékező végrendelete a korábban ismertetett adományozási esetekre. (A külön nem jelzett adatokra ld. Madas-Monok, 2003).

²⁹ A 17. sz. végétől megalakuló olvasótársaságok meghatározott átalányösszeggel járultak hozzá könyvek vásárlásához és kézről kézre járva előbb-utóbb mindenki elolvashatta azokat. A felhalmozódó, már „kiolvasott” könyvek vetik meg az alapját a későbbi kölcsönkönyvtáraknak, de a másik úttal, az elárverezéssel is az információháztartás élő csatornája maradt a könyv – még akkor is, ha ilyenkor jellemzően magánkönyvtárba került.

³⁰ A 17. sz. végétől megalakuló olvasótársaságok meghatározott átalányösszeggel járultak hozzá könyvek vásárlásához és kézről kézre járva előbb-utóbb mindenki elolvashatta azokat. A felhalmozódó, már „kiolvasott” könyvek vetik meg az alapját a későbbi kölcsönkönyvtáraknak, de a másik úttal, az elárverezéssel is az információháztartás élő csatornája maradt a könyv – még akkor is, ha ilyenkor jellemzően magánkönyvtárba került.

³¹ Szemző (1939) szerint 1701-ben Franciaországban már kétféle kölcsönkönyvtár is létezik, a könyvkereskedőké és az olvasótársaságoké. Angliában 1726-ban, Edinburghben Allan Ramstay létesíti az első „*circulating library*”-t. Ausztriában és Németországban a század hetvenes, Magyarországon a nyolcvanas éveiben jöttek létre az első kölcsönkönyvtárak.

³² Az első, külső erőforrásokból célzott társadalmi csoportok számára üzemeltetett „*volksbibliothek*” a 1784-ben megalakult „*Maatschappij van NUT van 't algemeen*” (Általános Közjóléti Társaság) égisze alatt 1791-ben jött létre Haarlemben, avval a céllal, hogy az irodalom elérhető legyen a nagyközönségnek is (Dékány 1973). Az első, *közpénzen fenntartott közművelődési könyvtár* jóval később, Angliában alakult (Petersborough, New Hampshire, 1833) és egyben ez az első közművelődési könyvtári törvény éve is (Hessel 1959). A 19. sz. elejére esik az első, nyilvános, 2-300 újságot tartalmazó olvasóintézet létrehozása is, ezt Houben (1918) Napoleon érdemének tartja.

³³ A paradigmaticus fordulatot a göttingeni egyetemi könyvtár alapítása jelentette 1737-ben (később a Harvard újjászervezése 1880 körül). „A kollektív memorizálást az egyéni olvasás váltotta fel. Noha az egyetemet, lényegében még mindig a tanulás/tanítás helyeként határozták meg, ama hely egyre kevésbé a szóbeli kommunikáció helyszínét jelentette, ellenben egyre inkább azt a helyet, ahol a könyvgyűjtemények összpontosultak. A modern egyetem az egyetemi könyvtár, mint enciklopédikus kutatókönyvtár köré szerveződik” (Nyíri 1997b).

³⁴ Konrad Gesner *Bibliotheca Universalisa* a 16. sz. közepének kétségbeesett kísérlete volt arra, hogy az emberiség szövegkincsét egyetlen átfogó korpuszban gyűjtse össze és rendszerezze. A könyvnyomtatás második századától a kiadványok számának ugrásszerű megnövekedésével az „átfoghatóság” és „áttekinthetőség” e hősiesség illúziója végképp szertefoszlott. Ha korábban egy könyv megléte elég volt a benne őrzött információk lassú újratemeléséhez, a könyvek és az olvasók számának tömegesedésével a meglévő könyvek (vissza)kereshetősége vált fontossá. Hozzáférés híján a könyv vagy bármely más információhordozó „holt anyag” – a hozzáféréshez pedig két dolog kell. Egyfelől olyan bibliográfiai apparátus és módszer, ami a közvetlenül elérhető anyagokat megfelelő keresési algoritmusokkal megtalálhatóvá teszi, másrészt a hozzáférés legkeményebb fizikai korlátjának, a térbeli távolságnak a leküzdése. Egyik a másik nélkül olyan, mintha egyik sem létezne.

³⁵ Jakó (1971) emellett nagy jelentőséget tulajdonít egy harmadik gyűjteménytípusnak. Az antik örökséget reprezentáló „bibliotheca Romana” ill. „bibliotheca Attica” révén a „pogány gyűjtemények” is bekerültek a korai könyvtárakba. Ilyen lehetett pl. az Origenes alapította caesareai könyvtár 231-ben (Sevillai Izidor szerint 30 ezer tekerccsel).

³⁶ A 13. sz.-tól kezdve például sorra születnek meg a külső kölcsönzést tiltó rendeletek, de egyre inkább korlátok közé szorul a kolostorlakók könyvhöz jutása is. Mindez praktikus célt szolgál, a kisszámú és értékes állomány megóvását – a zár alá helyezés és a leláncolás későbbi „technológiája” ugyanezre a célra irányul.

³⁷ A Párizsi Tanács 1212-es középutas határozata alapos vizsgálódások után választotta a könyvállomány két részre osztását. Az egyiket a belső nyilvánosság, a „testvérek” használatára, a másikat az apát javaslata alapján a „szegényeknek” kell kölcsönzésre felkínálni.

³⁸ Hogy aztán a 16. sz. közepére ismét felerősödjének a „tartalmi” (ideológiai) szempontok, gondoljunk csak az *Index Librorum Prohibitorum* pápai jegyzékeire és a nyilvános könyvtárak „kettéosztásának”, „zárt gyűjteményeinek” későbbi kialakítására (amelyek obszcenitásra vagy politikai veszélyességre hivatkozva őriztek kiadványcsoportokat az olvasókörzön-ség nagy részétől elzárta). S ne hagyjuk említés nélkül Umberto Eco regényét sem. *A Rózsa neve* – történeti „beágyazottságának” valóságértékétől függetlenül – a kérdéskör izgalmas dimenzióit nyitja meg.

³⁹ Richard de Bury is e minta alapján osztotta ketté könyvtárát. A második csoportból megengedte a kölcsönzést, ha a kötet áránál nagyobb értékű zálogot kapott, valamint írásos „tértívényt” és esküfogadalmat, hogy a kódex nem megy Oxford területén túl.

⁴⁰ Legenda (misztikus fények a másoló bal kézről, szemet kivájó templomi darumadár) és valóság ér egybe a copyright „ősforrásának” tekintet

Diarmid-ítéletben: amikor a 6. sz.-ban Szent Kolumbán meglátogatta öreg mesterét, Finniant, az éjszaka leple alatt titokban kezdte másolgatni az apát öreg psalteriumát. „Lebukása” után az ifjú visszautasította a kalózmásolat átadását, ezért a Tarában székelő Diarmid király elé került az ügy, akinek ítélete Finnian javára szolt: „amiként a tehénhez hozzátartozik a borja, azonképpen tartozik a könyvhöz a másolata” (Kaser 1969).

⁴¹ Az indei kolostorba például a német-római császár mindenhol minden évben két embert „vezényelt” (Zarnecki 1986). A barátok sok helyen „a könyvtár évi ellenőrzése alkalmával csak úgy kaphattak újabb könyvet a cellájukba, ha a házfőnök előtt valósággal levizsgáztak az előző esztendőben olvasottakból. Ha a felettes úgy találta, hogy az olvasottakat még nem eléggé sajátította el, a szerzetes nem kaphatott más kötetet, hanem még egy esztendőn át a régit kellett olvasgatnia” (Jakó 1971).

⁴² Erdélyben pl. a váradhegyfoki konvent scriptoriuma működött ellátóközpontként (Jakó 1974).

⁴³ Végző soron ugyanilyen jelleggel működtek az első közművelődési- ill. kaszinó-könyvtárak is, hiszen egyfajta kurrens alapkinálatot közvetítettek olvasóiknak. S végül egyfajta szabványosítás köszön vissza a szovjet és a szovjet típusú népkönyvtár-moddellel, jól jelezve a szellemi élet ideológiai fogantatású „bezárási” kísérletét egy zárt információs tartományba.

⁴⁴ Egy befogadásstatisztikai vizsgálat érdekes számsorokat produkálhatna, ha képes volna nyomon követni egy könyv olvasóit, összevetve a könyv példányszámát az egy könyvre eső átlag olvasószámmal. Ezt az alaphelyzetet egyrészt rávetíthetjük az Engelsing (1969) által *extenzív* illetve *intenzív* olvasásnak nevezett technikára. „A 18. sz. végéig a tipikus olvasó intenzíven olvasott: kis számú vagy egyetlen könyvet újra meg újra – a 18. sz. vége óta extenzíven: számos könyvet, s a már elolvasottat ritkán vagy sohasem vette ismét elő.” – idézi Nyíri (1997a). Nem kerülhetjük másrészt meg, hogy a folyamat végpontja, az egy könyvre jutó egyre több olvasó ill. az egységnyi olvasóra jutó egyre kevesebb könyv ill. információhordozó nem más, mint száguldás a „hálózati könyvkiadás” felé, ahol is egyetlen hordozó elvileg az összes potenciális olvasó hozzáférését képes lehet biztosítani. Hasonlóképpen tart az információháztartás a „*meghatározott/szabályozott információt mindenkinek*” állapotól a „*minden meglévő információt meghatározott/szabályozott olvasói körnek*” állapoton keresztül a „*minden nyilvános információt mindenkinek*” állapot felé.

⁴⁵ J. C. R. Licklider, a „Library of the future” program irányítója nem véletlenül definiálja „*prokognitív rendszernek*” a hagyományos „könyvgyűjtő hely”-típusú meghatározásokhoz képest a könyvtárat. A prokognitív rendszer „olyan (jövőbeli) rendszerek megalkotását jelenti, amelyek az embereknek a transzformálható információval való interakcióját támogatják”. Nem a könyvtárért, a könyvért, hanem a tudásért léteznek (Licklider 1964).

⁴⁶ „Csaknem minden szöveg, történetének valamely korai időpontjában, megmerevedett a sajátos fogalmazásban és az előírási tartalmi felépítésben ... Mivel a szövegek másolása az írnokképzés lényeges része volt ... emiatt nagyon sok magángyűjtemény keletkezett, amelyek a hagyomány folyamatát jelentő szöveganyag kisebb-nagyobb hányadát foglalták magukba. (Megteremtődött) ... a magánkönyvtárgyűjtés természetes igénye ... élt olyan törekvés, hogy a hiányzó szövegeket más gyűjteményekből megszerezzék, kiegészítve ... az anyagot. Következésképpen a másolatok számtalan példányban voltak meg ... az a körülmény, hogy az írás rendkívül tartós agyagtáblákon állt, lehetővé tette, hogy a szövegek legnagyobb része mint ténylegesen használt irodalmi gyűjtemény maradjon fenn (akár ezer éven keresztül is)” (Oppenheim 1982).

⁴⁷ Ennek konkrét anyagon történő érzékeltetésére sem képileg, sem gondolatilag nemigen találunk jobb leírást Jakó Zsigmond (1974) szép szövegénél: „A 17-18. sz.-ből végeláthatatlan sorban vonulathatók fel a papi-, tanári-, értelmiségi könyvgyűjteményekre vonatkozó adatokat ... ezek a nemzedékenként osztódó és integrálódó szerényebb méretű könyvtárak alkották azt a *hajszálerrendszert, amelyen a könyvműveltség itthon termelt vagy külföldről behozott javai valósággal el is jutottak az erdélyi magyar társadalom író, olvasó rétegeibe*. Ezek a többnyire csak néhány száz kötetet számláló magángyűjtemények őrizték meg a társadalom kezén forgó régebbi könyvörökség jelentős részét ... *A társadalmi használatban lévő könyvanyag legbecesebb része ... bizonyos idő elteltével ajándék, hagyaték vagy vásárlás révén bekerült valamelyik kollégium gyűjteményébe, innen pedig az iskolázott rétegek útján újra szétáramlottak a társadalomban.*”

⁴⁸ És természetesen nem meglepő, hogy a könyvtártörténet kezdeteinél, Assur-ban-apli i.e. 7. sz.-ának végén is pontosan ugyanilyen időszakot találunk: az egyik pillanatban még az asszírok foglalják el Elamot, hogy rá pár évre a méd-babiloni támadás megsemmisítse az asszír birodalmat, át rajzolva az etnikai-hatalmi szerkezetet, megőrizve viszont a kulturális kontinuitást.

⁴⁹ A „termelékenységbeli különbségeknek alkalmasint igen egyszerű okai lehettek. A magánhangzóhiány és a dőlt betű miatt például az arab másológyműhelyek negyedannyi idő alatt végeztek egy könyvvel, s kevesebb helyet is használtak, mint a latinul írók” (Kéri 1997). Különösen jelentős volt ez a szempont akkor, amikor az írásgyorsaságnak funkcionális meghatározottsága volt: a hiteleshelyek növekvő igénybevétele például a tisztázó technikát szintén kurzív irányába tolta el. Az állandósult formákra, a „kanonizálódásra” való törekvés mögött is a gyors és könnyed kivitelezhetőség állt, amit a sok rövidítés és a jól olvashatóság egészített ki (Mezey 1966). Ilyen „nyomás” hiányában azonban minden maradt a régiben:

a kisleveles hiteleshelyek tagjai például nem kényszerültek rá a gyorsabb, „jegyzetelősebb” írástípus használatára (Kosztá 1998). Itt jegyezzük meg, hogy egyetlen kitérést sem kívántunk tenni az írástörténet vagy az információházttartás bármely más alrendszerére, elsősorban a kommunikáció technológiájának fejlődése és alkalmazása irányába. Ezek bekapcsolásától remélhetjük a legtermékenyebb továbblépési szempontok megtalálását, de messze túlmutatnak ennek a vázlatos áttekintésnek a keretein.

⁵⁰ A könyv a nyilvános könyvtáraknak a kultúra terjedésében játszott szerepe felől ragadja meg tárgyát. Remek forráskezeléssel mutatja ki, hogy miként lettek a *bayt al-hikma* korszakának a tudományos elitet szolgáló könyvtáraiból a diákok és más érdeklődők számára is hozzáférhető intézmények. Padover (1967) mindezt érdekes adalékokkal egészíti ki a közel ezer(!) perzsi, buharai, szíriai és sirázi magán- és közkönyvtárról fennmaradt híradások alapján. Nagy figyelmet szentel a kordovai könyvtárak szomorú pusztulásának is, és részletesen bemutatja a kairói kalifa, Al-Hakim elődei könyvtárainak továbbfejlesztésével 1004-ben alapított „Bölcsesség házá” ill. „Tudomány házá”, a könyvtárak nyilvánosságtörténetének ezt a páratlan intézményét. A Fatimida kalifák erőd-rezidenciájának könyvtáraiból származó nagyszerű gyűjteményhez korlátlan hozzáférése volt bárkinek, szabadon olvashatott, másolhatott a diszkrét függönyökkel elválasztott helyiségekben, s kívánságait könyvtárosok, másolók és szaképzett szolgaszemélyzet lesteék. A szegényebb diákok pedig – más muszlim intézetekhez hasonlóan – ingyen kaptak tintát, tintatartót, tollat és papírt. (Ehhez képest meglepő hallani, hogy mintegy kétszáz évvel később Yakut al-Hamawi (1178-1229), a híres földrajztudós kifejezetten meglepődött, amikor Merv városában három évig tartózkodva feltűnően liberális könyvkölcsönzési gyakorlattal találkozott.) Az európai kultúra szempontjából leginkább meghatározó mór kulturális virágkorra, II. al-Hakam (961-976) a fentiekre sokban emlékeztető, híres könyvtárára és a középkor legnagyobb könyvműhelyévé tett Cordobára. Lásd Kéri (1997).

⁵¹ Különösen figyelemreméltó lehet a gyarmati múlt távolba ható következményeként kialakuló közkönyvtár-ellenesség (Dawes 1977) és az orális tradíciót legyőző gyarmati nyelvvel és könyvkultúrával szemben az autentikus kultúra megőrzésének részeként meghirdetett „könyvtelenítés” (*de-booking*) programjának (Howe 1964), e jellegzetesen Afrikához kötődő attitűdöknek és akcióknak az elemzése.

⁵² A részegség és a halálozási ráta már korán felhívta a figyelmet az átalakuló félben lévő angol társadalom alsó rétegeinek elemi életproblémáira, s a sajtó, némiképp a kormány és főleg a bölcselek viszonylag hamar elkezdtek foglalkozni vele. Az egyik irány a szabadidő értelmes eltöltése felé vezetett, s úttörője, Robert Slaney 1824-ben publikálta *Essay on the beneficial direction of rural expenditure* című írását. Slaney később aktív szere-

pet kapott gyakorlati feladatok ellátásában is, s ez az út vezetett végül is az 1850-es alaptörvényt előkészítő 1849-es Select Committee on Public Libraries felállításához (Snape 1995). Nagy-Britannia közönyvtárainak 1845 és 1975 közötti történetére lásd még Kelly (1977), újabban Black (1997, 2000). Az amerikai közönyvtárakra általában lásd Oehlerts (1991) áttekintését, a katonai könyvtárakra Kaser (1984) munkáját.

⁵³ Kent (1996) meghatározásával: „... public in terms of definition: ...of, concerning or affecting the community or the people, maintained for or used by the people or community.”

EKAVAKJATÁ

Lehet-e rend a tárgykörök szellemi világának „kibogozhatatlan összefonódásaiban”?

¹ Ungváry Rudolf és Orbán Éva: *Osztályozás és információkeresés. Kommentált szöveggyűjtemény I-II.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2001. 543, 535 o.

HAROLD ADAMS INNIS

A 20. század sajtótörténetének mellőzött szereplője, a kommunikációtörténet megalkotója

¹ *Információtörténeti füzetek I.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Z. Karvalics László. Fordította Battyán Katalin. (INFONIA-Aula, Budapest, 2002.)

A TÁVKÖZLÉS ADATBIZTONSÁGÁNAK ÖSTÖRTÉNETE (i. e. 3000 – i. sz. 1889)

A távközléstörténet adatbiztonsági szempontú áttekintése Gerard J. Holzmann: *Data Communications: The First 2500 Years* című tanulmánya (In: Brunstein-Raubold eds: 13th World Computer Congress 94 Volume 2. Elsevier Science B.V., North-Holland, 1994.) Részletesebben Holzmann, G. J. - Pehrson, B.: *The Early History of Data Networks.* IEEE Computer Society Press, 1994. Aineiasz Taktikosz *Poliorkétiáját* lásd *A hadművészet ókori klasszikusai* (Zrínyi, 1963. 353-360.o.).

A hírközléstörténeti adatokra elsősorban Tábori-Valkó-Ambrózy: *A hírközlés regénye* (Minerva, 1967) és Dr. Vajda Endre: *Adatok a távíró őstörténetéhez* In: *A hírközlés krónikájából* (Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1965. 111-155.o.).

A technikatörténetre és a Strowger epizódra lásd F.Paturi: *A technika krónikája* (Officina Nova, 1992).

A titkosírástörténet kiváló összefoglalója Révay Zoltán: *Titkosírások* (Zrínyi 1978) és Svékus Olivér: *Titkosírások* (Móra, 1989) című könyve.

A titok társadalomtörténetének és közösségi vonatkozásainak elemzését lásd Elit Nikolov: *A titok* (Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987), szociológiai elemzését Georg Simmel: *A titok és a titkos társadalom* In: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok* (Gondolat, 1973. 311-345.o.), népszerű megközelítést pedig a *Café Babel* 1993/3-as „Titok” számában.

A közlemények meghamisításának lehetséges módozatait nagy alapos-sággal sorra veszi Lábos Elemér: *A dezinformatika alapvonalai* című írásában. (*Valóság*, 1994/5.)

A postagalambokra vonatkozó ismeretek forrása Szikora András: *Katonagalambok, hírvivő galambok* című remek kismonográfiája (Zrínyi, 1983. 1-104.o.).

A Ferenc József-epizódra lásd Kamondy Miklós: *Észak-Magyarország hírközlésének története* (Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1985. 82.o.).

AZ ELEFÁNT TESTRÉSZEI

Az információtörténelem, mint szemléletmód, és ami ebből következik

¹ Lotman, J. M.: *Szöveg-modell-típus.* Gondolat, Budapest, 1973. Különösen: *Kultúra és információ* (269-280.o.), és „A kultúra elsajátítása” mint *tipológiai jellemző* (307-319.o.).

² Information and Modernity: The history of information and the eclipse of library history. *Library History*, 1998/1. 39-46.o. Black útja a könyvtártörténet paradigmaváltásán keresztül vezetett az információtörténelemhez: 1995-ös manifesztuma „új könyvtártörténetet” sürgetett, amely a felfedezés-központú pedagógiai stratégiát próbálta összepárosítani az új oldaláról felfogott könyvtártörténettel. Lásd *New methodologies in library history: A manifesto for the „new” library history.* *Library History*, 1995/1. 76-85.o.

³ Z. Karvalics László: Az információtörténeti gondolkodás ágazatai, kiindulópontjai és kezdetei. *Világtörténet.* 1996. ősz-tél, 10-25.o.

⁴ Ez utóbbiak közül néhány a tudományrendszertani nomenklatúra szerint

„hagyományos” minőségében is „segédtudománynak” számított, mint pl. a mértékegység-történet, a diplomatika vagy a címertan.

⁵ Sok helyütt egy-egy kategória további résztörténetek sorára bontható. A „sűrítettség” ill. a további tagolási lehetőségek mélysegeire jellemző pl. a könyvtártörténet, amely tucatnyi (katalógus- sőt köteleispéldány-történeti részletességű) ágazatra bomlik. Vagy gondoljunk csak a hangrögzítő-hangtovábbító eszközökre, amelyek nagy számuk miatt gyűjtőkategóriaként szerepelnek, de „mögöttük” számtalan eszköz önálló története található, s ugyanez igaz a külön ki sem emelt elektronikus képrögzítés- és továbbítás eszközeinél is. A „nyelv” kategóriájához számtalan vizsgálati lehetőség (kialakulás-történet/antropogenezis, egyes nyelvek és nyelvcsaládok története, mesterséges nyelvek, sőt akár a programnyelvek is) tartozik, s a látszatra egységes „írárendszer” kategóriája is számtalan további „al-történettel” (titkosírás-, gyorsírás-, betű-, írásmód-) egészíthető ki.

⁶ Az „eszköz” oszlopban az első négy sorban a nem dologi, de mégis eszköz-természetű „informatiótechnikák” kaptak helyet, amelyeknek „fizikai” megragadhatósága nincs, ám mégis egyfajta „kognitív képességnövelést” jelentenek. Ezek aztán eszközökkel „tovább-támogathatóak” (lásd pl. az ismeret-átadás nem dologi technikáit – itt didaktika – támogató szemléltető ill. oktatástechnikai eszközöket ill. ezek történetét) vagy a memória-fejlesztés eszközvilágát. A „dologi” természetű informatiótechnikai eszközvilág a *kezelt információ érzékszervi típusa, a támogatott információ tevékenység jellege* (szerzés, rögzítés, tárolás, továbbítás, feldolgozás) ill. *funkciója*, valamint a *megoldás technikája* (hagyományos, optikai, elektronikus, analóg/digitális stb.) alapján önmagában kiterjedt történeti tipológiát igényel.

⁷ Warner, Julian: An information view of history. *Journal of the American Society for Information Science*, 1999/12. 1125-26.o.

⁸ Az elmúlt években Zalai K. László (Úton a történeti informatika felé. *Jel-Kép*, 1991/1-2. 131-139.o.; Egy új kihívás: az információelvű történet-szemlélet. *Magyar Tudomány*, 1992/8. 945-951.o.); majd Z. Karvalics László néven jegyzett tanulmányaimmal igyekeztem bemutatni ezt a problémakört. (A történeti informatika igénye, előtörténete és programja. In: *Információ és társadalomelmélet*. Pro Philosophia Szegediensi, Szeged, 1994. 165-175.o., angolul: The claims, pre-history and programme of historical informatics. *Periodica Polytechnica*, Ser. Hum. and Soc. Sci., 1994/1. 19-30.o.). Információtörténelem – történeti informatika. *Világtörténet*, 1996. ősz-tél, 3-9.o. (Lugosi Gyozovel). Az információ-történeti megközelítés egyes, konkrét kérdésekre való alkalmazására lásd: A Teleház információ-történeti helye. *Magyar Távközlés*, 1997/10. 3.-6.o. A történeti informatika a könyvtárról. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 1995/1. 7-16.o. Távközlés és történeti informatika. *Magyar Távközlés*,

1994/2. 12-15.o. Az irányzat hazai művelését az ELTE BTK és a BME ITTK Információtörténelem Műhelykurzusa mellett az R. Várkonyi Ágnes vezetésével folyó, a kora-újkor információs folyamatait feltérképező kutatómunka fémjelzi.

⁹ Részletesen lásd Z. Karvalics László: A világtársadalom, mint információ-közösség. Norbert Wiener, az információ társadalomelméletének plebejus teoretikusa. In: *Neumann Jánostól az Internetig. Akik nyomot hagytak a 20. Századon*. Napvilág, Budapest, 1999. 29-71.o.

¹⁰ Csányi Vilmos: *Evolúciós rendszerek*. Gondolat, Budapest, 1988.

¹¹ Pjotr Vernadskij létszféra-modelljét – ahonnan ez a „szféra” származik – Magyarországon Detre Csaba népszerűsíti.

¹² A „távolbhatás” kifejezést az informatika és a robotika közös metszetére Bejczy Antal, a Mars-járó egyik „atyja” ötlötte ki. (Informatika és a távolbhatás tudománya. In: *A sikeres Magyarországgért*. Millecentenáriumi Tudóstalálkozó. Szerk.: Nagy Ferenc. METESZ, Budapest, 1997. 35-38.o.)

¹³ Lásd Z. Karvalics László: Az információ társadalom jelentéséhez. (Pótelőszó a „zöld információ társadalom” koncepciójához. *Liget*, 1998. január.)

¹⁴ A kézirat lezárása után akadt a kezembe a Columbia úrhajót megjáró német fizikus, Ulrich Walter úrrexpánzió elképzeléséről beszámoló cikkekcske, amelyből kiderül, hogy a szerző éppen a polinéz népcsoportok kirajzásának (2400 évig tartó, negyven évenként 100 kilométert megtevő) ritmusa alapján számította ki, hogy az emberiségnek tízmillió évre lesz szükséges a Tejútrendszer benépesítéséhez.

¹⁵ Frei Zsolt: Univerzumkutatás. Kód előttünk, kód utánunk. *HVG*, 2000. január 15. 62-64.o.